

ERZURUM'UN İLK MADENCİLERİ*

Mehmet IŞIKLI**

Özet

Erzurum merkezli Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, Antik Yakınoğu'nun en büyük kültür bölgelerinden biri olan Güney Kafkasların komşusudur ve onunla paralel bir kültürel gelişim süreci izlemiştir. Aynı zamanda Güney Kafkaslar Antik Dönemin en büyük metalürjik eyaletlerinden biridir. Özellikle Orta Tunç Çağından itibaren Güney Kafkaslar antik dönem metalciliği açısından parlak bir tablo ortaya koyar. Fakat bu açıdan komşu Kuzeydoğu Anadolu ve Erzurum Bölgesi bu topraklar kadar gelişmiş bir görünüm sunamaz. Bunun öncelikli sebebi bölge genelindeki kazı ve araştırmaların azlığıdır. Bu konudaki arkeolojik ve yazılı kanıtların azlığı nedeniyle bölgenin madencilik ve metal işlemeciliği serüveninin ana hatlarını ortaya koyabilmek güçtür. Hatta bölge genelinde Erzurum Bölgesi dışındaki alanlarda araştırmaların olmaması bölge arkeolojisi hakkındaki bilgilerimizi dahi sınırlamaktadır. Bu makalede Erzurum Bölgesi'nin en erken maden ve metal işlemeciliğine dair bir dizi gözlem yapılması amaçlanmıştır. Bu konuda Erzurum Bölgesi'ndeki erken ve yeni dönem kazılarının sunduğu sınırlı metal obje ağırlıklı veriler dikkate alınmıştır. 1940 ve 1960'larda Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları, 1990'larda Sos Höyük kazıları sınırlı sayıda da olsa metal ve metal üretimciliğine dair bazı veriler sunmuştur. Bu çalışmada bu veriler yola çıkarak bölgede madencilik ve metal işlemeciliğinin ne zaman başladığı ve nasıl bir gelişim izlediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Eldeki sınırlı veriler ışığında bu sürecin Erken Tunç çağ sonlarında başladığı ve Urartu Dönemine değin devam ettiği anlaşılmaktadır.

* Bu konu daha farklı bir bakış açısı ile 15–22 Haziran 2008 tarihleri arasında Ankara'da, Institute of Archaeometallurgical Studies (IAMS), (İngiltere) Bogazici University, Istanbul, (Türkiye), Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Fachbereich Archaeometallurgie, Bochum, (Almanya), Institute of Archaeology, London, (İngiltere) ve Atilim University, Ankara, (Türkiye) tarafından ortaklaşa düzenlenmiş olan "AMITEM 2008 INTERNATIONAL CONFERENCE ANCIENT MINING IN TURKEY AND THE EASTERN MEDITERRANEAN" konulu Uluslar arası bir kongrede "In the Light of Metal Object from Karaz, Pulur and Güzelova Excavations (Erzurum): General Observations about Mining in Northeastern Anatolia" başlıklı bir bildiri olarak sunulmuştur. Işıklı 2008, 99-118.

** Yrd. Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanı, ERZURUM, ehmet.isikli@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Madencilik, Metaller, Karaz, Pulur.

The Earliest Smiths of the Erzurum Region

Abstract

Northeastern Anatolia, neighbor of the Southern Caucasus, is the one of the greatest metallurgical province of the Ancient Near East and follows the parallel developing process with this region. Unfortunately, in terms of metallurgy and mining, the occasion is completely different. For now, available limited archaeological and written sources present gloomy appearance about this subject. To build an archaeological and metallurgical framework of the entire region, nearly all evidence comes from the Erzurum region. Except this, there is no systematical investigation in the rest of the region. Both the earlier and newly investigations were regrettably not able to change this scene. In this essay, the metal objects studied from the earlier excavations in Erzurum show that the relations with Caucasian World had started in EBA. But, considering these materials, it seems that this net was greatly based on finished metal objects, because the evidence related with production is very limited. In deed, was the situation such this? All these metal objects from both systematic and illegal excavations were produced out of the region in other words in Transcaucasia? Otherwise, did the prevalent metallurgical activities in the Caucasian World embrace Northeastern Anatolia? Because of the lack of systematical researches such as metallurgical analysis and available limited evidence, we are not able to answer to these crucial questions for now. But the striking rich mineral potential of the region gives us pause to think that these activities (mining and metallurgical) naturally were current in this area. On the other hand, the scenarios edited for Kura-Araxes process and Urartian Period and available limited evidence are helpful factors for this case. The problem is finding the traces of them. We believe that, increasing the systematical researches the entire region will help this cloudy scene to become a true picture.

Key Words: Erzurum, Smiths, Metals, Karaz, Pulur.

Sunuş

Anadolu Yarım Adasının kuzey uç kesiminde yer alan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, coğrafyacılar tarafından “Erzurum-Kars Platosu” olarak tanımlanmaktadır. (Resim 1) Antik Yakınoğu’nun önemli kültür bölgeleri olan; Güney Kafkaslar, Kuzey Mezopotamya, Kuzeybatı İran ve Anadolu arasında kalan bölge, özellikle coğrafi konumu ve sahip olduğu maden ağırlıklı hammadde potansiyeli nedeniyle oldukça özel bir alandır. (Resim 1–2) Birçok araştırmacı tarafından Büyük Mezo-potamya Kültür bölgesinin dağlık kuzey sınır kuşağı kabul edilen alan, hemen her dönemde bu büyük kültür bölgeleri ile yakın ilişki içersinde olmuştur. Kalkolitik Dönemden itibaren başlayan kuzey-güney eksenli ve hammadde temini esaslı siya-sal ve ekonomik ilişkiler ağında bu bölge özel önemini hiç yitirmemiştir.

Bu özel konumuna ve potansiyeline rağmen bölge ne yazık ki arkeolojik açıdan hiçbir zaman hak ettiği araştırma yoğunluğuna sahip olamamıştır. Bilhassa bölgenin “antik dönem madenciliği” konusundaki bilgimiz yok denecek kadar azdır. Aslında bölgenin Erken Tunç Çağından itibaren Karaz (Kura-Aras) Kültürü, Kurgan Kültürleri ve çok sayıda yerel Demir Çağ krallığına ev sahipliği yaptığı ve sahip olduğu maden potansiyeli göz önüne alınırsa durumun farklı olması gerektiği anlaşılır. 1940 ve 60’larda bölgede başlayan kazılar (Karaz–1942–1944, Pulur–1964, Güzelova 1967) bu açıdan bölge için var olan karanlık tabloyu ne yazık ki gerekli ölçüde değiştirememiştir. (Resim 1) Yine de bu erken kazılar bölge prehis-toryasının şekillenmesini sağladığı gibi bölge madenciliğine ve metal işlemerciliği-ne dair ilk ve cılız verilerin de elde edilmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak bu çalışmanın öncelikli amacı; Erzurum Bölgesi’ndeki üç erken kazının (Karaz, Pulur ve Güzelova) kanıtları ışığında, bölgedeki diğer kazıla-rın verilerini de dikkate alarak “bölgenin antik dönem madenciliğine ve metal iş-lemeciliğine” dair genel bir gözlem yapabilmektir. Çalışmanın kronolojik sınırları, Geç Kalkolitik Çağ ile Urartu Devleti’nin yıkılışı arasındaki süreci kapsamaktadır. Çalışmanın orijinal malzeme grubunu; bu üç erken kazının metal eserleri oluşturmaktadır. Bunun dışında bölge müzelerinde (Erzurum ve Kars müzelerinde) bulu-nan kaçak kazı veya satın alma yolu ile gelen çok sayıda metal eser, bölgenin bu açıdan sahip zengin potansiyeli işaret eden verilerdir. Ancak bu çalışmada bunlara değinilmeyecektir. Gerek kazılardan gelen gerekse, farklı yollardan bölge müzele-rine gelmiş olan bu metal eser grubu incelendiğinde; bölgenin özellikle büyük ve gelişkin bir “metalcilik eyaleti” olan Kafkas Dünyası ile olası yakın ilişkilerine dair

bazı bilgilere ulaşılmaktadır¹. Bunun yanında hammadde ve işlenmiş metal obje ağırlıklı alış-verişe dayalı ilişki ağına dair yapılacak bir dizi tespit ve açılım söz konusudur.

Bölge Coğrafyasının Ana Hatları ve Bölgenin Maden Potansiyeli

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ni coğrafyacılara; batı Aşkale yakınlarında Karasu Nehri'nin geçtiği dar boğazdan başlatıp, doğuda ülkenin bu günkü siyasi sınırlarına değin getirirler. Güneyde ise bölgenin sınırlarını Palandöken Dağı ve onunla bağlantılı silsile belirler. Kuzeyde sınırı ise Bayburt Ovası'nı kapsayacak şekilde İspir'den geçen bir hat oluşturur. Bölgenin topografyasında belirleyici? olan, yükseklikleri 2500–3000 m. arasında değişen geniş platolardır. Aynı zamanda bölge topraklarının yarısından fazlasını (% 61) 2000 m.'nin üzerinde yüksekliğe sahip dağlık alanlar oluşturmaktadır. Aşkale–Erzurum–Pasinler çöküntü alanları dizisi ile Çoruh Oluğu çöküntü alanını birbirinden ayıran Kuzey Anadolu Dağları Kargapazarı Dağı ile 3000 m.'nin üzerine çıkar². Ovanın güney kesimini sınırlayan Karasu–Aras dağ sırası, batıda Munzur (3250 m.) silsilesi ile başlayarak, Mercan (3449 m), Dumanlı (3071 m.), Palandöken (3124 m.) dağları ile devam eder. Daha sonra Ağrı (5165 m.) volkanik kütleyle birleşen bu dağ sırası, aynı zamanda Karasu–Aras çöküntü alanları dizisinin de güney doğal sınırını oluşturmaktadır. (Resim 1)

Bu yüksek düzlükler sadece derin vadiler ve çöküntü alanları tarafından kesintiye uğratılır. Bu vadiler ve çöküntü alanları, insanoğlu için uygun yaşam alanları olarak karşımıza çıkar. Araştırmacılar tarafından “ekolojik niş” olarak da tanımlanan bu alanlar bölgede doğu-batı doğrultusunda uzanır. Bu alanların en önemlileri; en batıda Aşkale Havzası ile başlar Erzurum, Pasinler, Kağızman ve Iğdır ovaları ile doğuya doğru devam eder³. Bu çöküntü (?) alanlarından Erzurum ve Aşkale, sularını Karasu Nehri vasıtası ile Fırat'a boşaltır ve Fırat Havzası'nın ekolojik nişleri olarak kabul edilir. Diğer yandan Erzurum ve Pasinler ovaları arasındaki “Deveboynu” alçak dağ geçidi aşıldıktan sonra yeni bir drenaj havzasına ulaşılmış olunur ki burası Aras Havzası'dır ve onun üzerinde sıralanmış olan ekolojik nişler dizisi başlar. Bu havza boyunca sırasıyla Kars-Selim, Oltu-Göle ve Ardahan çö-

-
- 1 Örneğin bölge müzelerindeki baltalar bir corpus çalışması olarak tarafımızdan yayınlanmak üzeredir. Bu zengin balta grubu da bu ilişkinin varlığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır.
 - 2 Kargapazarı Dağı'nın yüksekliği 3288 m dir ve bu yüksekliğe rağmen ovayı sınırlayan dağlar aslında topografik açıdan sade bir görünüm arz ederler. Acar 1974, 23 vd.
 - 3 Erinç 1953, 91.

küntü alanları dizisi yer alır Bunlar aynı zamanda Güney Kafkaslar ile Doğu Anadolu arasındaki bağlantıyı sağlayan doğal yollardır⁴. (Resim 1)

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi geneli, MTA'nın yaptığı son dönem çalışmalarına göre; bakır-kurşun –çinko açısından zengin rezervlere sahiptir. Bu yatakların yaklaşık 500.000.000 ton rezerve sahip olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca bölge genelinde bakır kadar zengin olmasa da altın, demir ve feldspat yatakları bulunmaktadır⁵. Yalnız bu zengin yataklar Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'yle birlikte civar illere de (Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt) yayılmış durumdadır. Özellikle bölgenin Karadeniz'e kıyı ve iç kesimlerinde bu zenginliğin yoğunlaştığı söylenebilir.(Resim 2). Bu açıdan bilhassa Artvin ili genelindeki zengin bakır yatakları dikkati çeker. Artvin ve civarında sistemli arkeolojik kazı ve araştırmalar olmamasına rağmen tesadüfi buluntu niteliğindeki metal obje ağırlıklı buluntular bunun bir sonucu olmalıdır.⁶ Bölgenin bu zengin maden yataklarının bir kısmı günümüzde işletilmektedir. Bunların veya bunlar dışında olan yatakların antik dönemde kullanılıp kullanılmadığına dair kapsamlı araştırmalar şimdiye değin yapılmamıştır. Fakat bunlardan bir kısmının Orta Çağ ve Yeni Çağ'da kullanıldıklarını bilmekteyiz⁷. Özellikle Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bu kullanıma dair net bilgilere sahibiz⁸.

Bölgenin Arkeolojik Geçmişi

Bölgenin arkeolojik çatısının oluşması büyük çapta bölgenin de tek sistematik ve uzun süreli kazısı olan Sos Höyük kazılarıyla olmuştur⁹. Bunun dışında erken dönem kazılarının da bu oluşumda etkili olduğunu söylemeliyiz¹⁰. Bölgede yapılan araştırmalar yerleşik hayatın Geç Kalkolitik Çağ'la başladığını ortaya koymuştur¹¹. Buna göre M.Ö. 3500 yılında Geç Kalkolitik Çağ'la birlikte bölgede iskân tarihi başlar. Fakat Pulur Höyüğü'nde son dönemde tarafımızdan yapılan sondaj çalışması bölge genelindeki bu tarihin biraz daha erkene (M.Ö. 4200'ler) çekilebileceğini göstermiştir¹². Bölgedeki kazılar yöredeki Kalkolitik Çağ hakkında

4 Atalay 1978, 35 vd.

5 Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün resmi internet sayfası; <http://www.mta.gov.tr/v1.0/index.php>

6 Esin 1969, 39-40

7 Belli 1991, 14-41

8 Pamuk 2006, 167-184; ve kişisel görüşme

9 Sagona 2000, 329-373

10 Işıklı 2005

11 Özdoğan 2004, 23-34.

12 Işıklı 2006, 13-31.

sınırlı kanıtlar sunmaktadır. Sagona Sos Höyük'teki, Kalkolitik Çağ tabakalarındaki mimariye bakarak yerleşimde anıtsal mimarinin varlığını savunsa da bu konudaki kanıtları yeterli olmaktan şimdilik uzaktır¹³. Lokal karakterli bu Kalkolitik Çağ kültürlerinden sonra bölge büyük bir kültürel “*fenomen*” olarak kabul edilen Kura-Aras kültürel kompleksi'ne ev sahipliği yapar. Kafkaslardan Levant düzlüklerine kadar çok geniş bir coğrafyada varlık bulan bu kültürel süreç, keramiğinden mimarisine değin kendine özgü nitelikleri ile ayırt edilebilmektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi bu geniş çaplı ve uzun soluklu kültürle M.Ö. 3300 civarında tanışır ve kültür, bölgede varlığını çok uzun süre devam ettirir¹⁴. Kültür varlığını, bölgesel değişimlere uğramakla birlikte M.Ö. 2000 yılına değin devam ettirecektir. Aslında M.Ö. 2500 civarında (ETÇ III sonu) bölge genelinde büyük bir kültürel değişim süreci yaşanır. Ortaya çıkan kültürel ve etnik çeşitliliğin varlığı Güney Kafkaslarda başlayan “Kurgan Halkları ve sürecinin bir yansımasıdır.

Bu kültürel ve etnik çeşitliliği temsil eden zengin tablo aynı zamanda bölgenin OTÇ sürecini de temsil eder¹⁵. Son dönem çalışmaları başta Erzurum yöresi olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu genelinde OTÇ için şimdiye kadar tahmin edilenden daha farklı ve yerleşik karakterli bir kültürel yapılanmanın varlığını göstermektedir. Bu kültürel yapının kanıtları Sos Höyük dışında Pulur ve Güzelova kazılarının tekrar değerlendirilmesi çalışmalarından gelmektedir¹⁶.

OTÇ'dan sonraki süreç bölge için şimdilik karanlıktır. Gerçi Sos Höyük kazıları ve son dönem Pulur Sondaj çalışmaları başta Erzurum Bölgesi olmak üzere bölge geneli için güçlü bir GTC-EDÇ geçiş sürecinin (M.Ö 1600–1200) olabilirliğini göstermiştir¹⁷. Bu süreç şimdilik her iki yerleşimde de keramik kanıtlar ve bölgede yapılan sistematik yüzey araştırmaları ile ortaya konabilmektedir¹⁸. GTC'den EDÇ'ye geçiş sürecine dair net olmayan durum EDÇ da devam eder. Sos Höyük kazıları ve erken dönem Pulur kazıları yörede EDÇ (M.Ö. 1200–800) sürecinin varlığını ortaya koysa da daha çok keramik belgeler ağırlıklıdır. Sos Höyük kazıları ve Pulur sondajı EDÇ ye ait düzenli bir mimari ve bununla bağlantılı bir yerleşim planı ne yazık ki sunamamıştır. Oysa keramik kanıtlar dışında ölü gömmeden metaciliğe kadar bu sürece dair her türlü kanıt dönemin dinamiklerini daha iyi anlayabilmemizi sağlayacaktır. Fakat şimdilik bölge genelinde çeşitli dö-

13 sagona-sagona 2000, 56-127.

14 Işıklı 2007, 325-350 ; Sagona 2000, 329-372.

15 Sagona 2004, 475-538.

16 Işıklı 2005, 405-496.

17 Sagona 1999, 153-157 ; Işıklı 2006, 13-31.

18 Sagona-Sagona 2000, 56-127; Işıklı-Can 2007,153-166.

nemlerde yapılan yüzey araştırmaları tahmin edilenden daha güçlü bir EDÇ sürecinin varlığını işaret eder¹⁹.

Urartu Devleti'nin M.Ö. 9. yy ortalarında sahneye çıkması ile bölge, daha farklı bir sürece girer. Urartu Krallığı başta maden ve canlı hayvan olmak üzere her türlü hammadde arayışı için kurulduğu andan itibaren, ana yurdunun kuzey ve kuzeydoğusunda kalan alanlara yönelik yayılım seferlerine girişir. Van Bölgesi merkezli yazılı kaynaklar bu dönemde Kuzeydoğu Anadolu'da güçlü yerel krallıkların ve beyliklerin varlığından bahseder. Diauehi ve Etihuni gibi yerel krallıklar ve bölgedeki etnik çeşitliliği işaret eden kabile ve beylikler aynı zamanda Urartu'nun kuzey yayılımında karşısına çıkan güçlerdir²⁰. Bu sürecin ve söz konusu Demir Çağ krallıklarının arkeolojik kanıtları ne yazık ki şimdilik beklentilerin gerisindedir.

Bölge Madencilğine ve Metalciliğine Dair Arkeolojik Kanıtlar:

1. Karaz, Pulur ve Güzelova Kazı Malzemesi

Erzurum Bölgesi'nde ilk kazılar 1940'larda başlar. Bu sürecin ilk kazısı 1942 yılındaki Karaz Sondajıdır. Onu sırasıyla 1944'de Karaz, 1964 Pulur ve 1967 Güzelova kazısı izler. Bölge prehistoryasını şekillendirmeye başlayan bu kazılar sınırlı da olsa, bölge madencilğine ve metal işlemeciliğine dair ilk kanıtları da sunar. Ne yazık ki bunlar maden üretimciliğinden çok, az sayıda metal objeyle sınırlıdır. Karaz kazılarından ele geçen metal eserlerin toplam sayısı, 1942 sondajıyla birlikte 10 adettir²¹. Bu metal eserler grubu içerisinde bronz baltalar, keski veya yassı-düz balta, iğneler, mızrak ucu, orak makale kapsamında incelenebilmiştir. (Resim 3-4: Krz. Blt.1-4; Krz. Ork.1; Krz. Mzr.1-2; Krz. Ou.1; Krz. İğn.1-2) Bu eserlerin tümü Karaz'ın üst seviyelerinden, (5.50-2.50 m.) gelmiştir²².

Pulur kazılarında ise iki alandan metal eserler ele geçmiştir. Bu alanlardan biri höyük diğeri ise, höyüğün 100 metre doğusundaki üç mezardır. Pulur kazı raporlarına göre; Koşay'ın GTC'na tarihlediği bu mezarlardan toplam 13 adet metal eser ele geçmiştir. Bunlar arasında bronz balta, kama, mızrak, ok uçları ve iğneler

19 Karaosmanoğlu vd. 2003, 345-356; 2004, 301-310; Güneri 2007, 267-324.

20 Işıklı 2000, 49-71; Köroğlu 2001, 717-749; Ozan 2006, 31-42.

21 Karaz yayınındaki envanter kayıtlarına göre; 1942 sondajından ele geçen metal eserler toplam 5 adettir. Bunların içerisinde bronz bir ok ucu, bakır bız, keski-çivi şeklinde bakır bir obje, bronz bir halka dikkati çeker. Bunların da tümü üst seviyelerden gelen eserler arasındadır. Koşay 1943, 165 – 169 ; Koşay ve Turfan 1959, 379 – 384, 410.

22 Koşay ve Turfan 1959, 376 – 377.

dikkati çeker²³. 1940 ve 1960'lı yıllarda kazıları yapılan Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarının gerek kazı kayıtlarında gerekse müzedeki envanter kayıtları arasında ciddi tutarsızlıklar söz konusudur. Bu karışıklık eserin yer, alan ve seviyesi ile ilgilidir²⁴. Öyleki bu gün müzede korunan eserler ile kazı yayınlarında verilen eserlerin sayıları, geliş yerlerinde de karışıklıklar söz konusudur. Yayınlarla göre höyükten geldiği kesin olarak bilinen metal eser sayısı 6'dır²⁵. Böylece Pulur kazılarında her iki alandan ele geçen toplam metal obje sayısı 19'dur. Fakat bu gün Erzurum müzesi depolarında korunan ve bu makale kapsamında ele alınan metal eser sayısı ise sadece 11'dir. (Resim 3-4: Plr. Blt. 1-2; Plr. Mzr. 1; Plr. Ork.1; Plr. Hnç.1; Plr. Blz.1-2; Plr. İğn.1-4)

Güzelova ne yazık ki bu açıdan en fakir yerleşimdir. Kazı ve müze envanter kayıtlarına göre bu kazıdan ele geçen metal obje sayısı sadece 5 adettir²⁶. Fakat bu gün bu eserlerden sadece iki tanesi Erzurum Müzesi depolarında korunmaktadır. Bunlar, bronz hilal biçimli obje ve bronz bir mızrak ucudur²⁷.(Resim 3 : Gzv. Mzr.1; Gzv. Hlk.1)

Karaz kazılarından ele geçen metal eserlerin en yakın paralellerini Güney Kafkasya'da görmekteyiz. Form özellikleri açısından bu benzerlik oldukça açıktır. Karaz kazılarından ele geçtiği rapor edilen üç sap delikli balta²⁸ (Resim 3-4; Krz. Blt.1,2,4), Güney Kafkaslardaki benzerlerinden hareketle “ Martkopi-Bedeni Kültürel” sürecine tarihlenirler ki, bunun tarihleri M.Ö. 2700–2000 arasındadır²⁹. Aynı şekilde, Karaz'dan ele geçen bir yassı balta örneği (Resim 3; Krz. Blt.3), Kafkaslardaki paralelleri ışığında, yakın bir tarihe verilebilir. Bilindiği gibi bu tip baltalar kronolojik ve tipolojik olarak tasnifleri kolay olmayan balta grubudur ve M.Ö. III. bin yılsonundan itibaren başta Güney Kafkaslar olmak üzere bağlantılı bölgelerde görülmeye başlar. Yassı gövdeli keserler olarak da tanımlanan bu grup, varlığını, Demir Çağ ortalarına değin devam ettirir³⁰.

23 Koşay ve Vary 1964, 51-52

24 Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız. Işıklı 2005, 5-17.

25 Koşay ve Vary 1964, 32.

26 Koşay ve Vary 1967, 26.

27 Koşay ve Vary 1967, Lev. LXXIV.

28 Aslında bu baltaların nerden geldiği konusunda da kazı ve müze kayıtlarında çelişkili bilgi bulunmaktadır. Müze kayıtlarına göre baltalardan biri Oltu'dan gelmedir. Diğer iki balta ise Karaz kazılarındanadır.

29 Chernykh 1992, 101-110

30 Chernykh 1992, 57

Karaz metal eserleri arasında yer alan bir bronz orak³¹ da (Resim 3; Krz. Ork.1), tıpkı baltalar gibi yaygın olarak Güney Kafkasya'nın OTÇ'sinde karşımıza çıkar. Bilhassa form özellikleri açısından Güney Kafkaslardaki örneklerle oldukça benzeyen Karaz oraklarının en erken örnekleri Kura-Aras kültürel sürecinde (M.Ö. III. bin yıl) karşımıza çıkar. Fakat bu döneme ait az sayıdaki örneğin tabakaları tartışmalıdır. Yine bu grupta yer alan kötü durumdaki iki mızrak ucunun (Resim 3: Krz. Mz.1-2) formları net olarak anlaşılmamakla birlikte, "*Maikop ve Bedeni*" gömülerinden ele geçmiş mızrak uçlarını anımsatmaktadır³². Her iki mızrak ucu da 4.00 m. seviyesinden gelmektedir³³. Söz konusu metal obje grubu içerisinde ele alınacak son eser, top başlı bronz bir iğnedir³⁴. (Resim 4: Krz. İğn.1) 5.50 m. seviyesinden (baltalarla aynı seviyeden) gelen bu iğnenin benzerine Pulur'da rastlamaktayız. Başlık kısmı daha özenli işçilik gösteren ve form olarak Karaz ve Pulur iğnelere (Resim 4: Plr. İğn. 2) benzeyen örneklerle, Gürcistan'da M.Ö. 15–14. yüz yıllarda Şida-Kartli Bölgesi'ndeki mezarlarda rastlamaktayız³⁵. Nitekim bu malzemeyi daha önce çalışan S. Güneri de, bu iğneyi Anadolu ve Güney Kafkaslar'daki benzerlerinden yola çıkarak, M.Ö. II. bin yıl ortalarına tarihlenmeyi tercih etmiştir³⁶.

Pulur kazısında höyükten ele geçen metal eserler arasında; çift yüzlü yassı balta ve orak paralelleri kolaylıkla bulunabilen örneklerdir. (Resim 4: Plr. Blt. 2; Plr. Ork.1) Yassı balta, Karaz'daki örneğin hemen hemen aynısıdır. Daha öncede ifade edildiği gibi bu tip baltalara yaygın olarak Güney Kafkaslar'da "*Martkopi–Bedeni Kompleksi*"ne ait gömülerde rastlamaktayız. Bu dönem aynı zamanda Transkafkasya'da "Erken Kurgan Süreci"dir³⁷. Büyük oranda tahrip olmuş görünen Pulur orağı (Resim 4: Plr. Ork.1), Karaz örneğinde olduğu gibi belirli oranda değerlendirilmeye alınabilir. Bu tip orakların en erken örneğine, Gürcistan'da Amiranis Gora'nın Kura-Aras katında ele geçen malzeme içerisinde rastlamaktayız³⁸. Daha geç dönemde bu tip orakları belirli oranda şekilsel değişik-

31 Çiğdem-Can 200616-17.

32 Chernykh 1992, Fig. 24, 33.

33 Koşay ve Turfan 1959, 377.

34 Koşay ve Turfan 1959, 410.

35 Miron und Orthmann 1995, 263.

36 Güneri 1995, 134 – 135 ; Lev. 38 – 39.

37 Chernykh 1992, Fig. 24.11 – 13, 33.21, 34.28, 43.4 ; Sagona 2004, Fig. 17.

38 Chernykh, Rusya metalciliğini değerlendirdiği yapıtında, Fig.19.3 – 4'te Kura-Aras metalciliği kısmında iki adet orak çizimine yer verir. Bunlardan biri Amiranis Gora diğeri Karaz'dandır. Fakat Karaz malzemesinin tekrar değerlendirme kısmında gördü-

liğe uğramış olarak, OTÇ sürecinde Kuban Havzası³⁹, GTÇ sürecinde Don Havzası ve Güney Urallar'daki⁴⁰ yerleşimlerinde görmekteyiz. Bu kronolojik ve coğrafi yayılım genişliği bu tip objelerin tarihlendirmesini güçleştirmektedir.

Pulur metal eserlerinin önemli bir kısmı höyüğün hemen doğusunda bulunan 3 mezardan gelmiştir. Koşay tarafından GTÇ'ye tarihlenen bu üç mezardan “ölü hediyesi” olarak bir adet bronz balta, bir adet bronz hançer, bir adet bronz mızrak ucu, bronz bilezikler, ok uçları ve bir adet gümüş pendantsif ele geçirilmiştir. Fakat bu eserlerden sadece bu gün Erzurum Müzesi'nde bulunan balta, hançer, mızrak ucu ve bilezikler bu çalışma kapsamında incelenmiştir. (Resim 3-4: Plr. Blt. 1; Plr. Mzr. 1; Plr. Hnç.1; Plr. Blz.1-2) Bu eser grubu ilk olarak daha önce de söz ettiğimiz gibi S.Güneri tarafından ele alınmış ve genel olarak EDÇ'a (M.Ö. 13–12 yy) tarihlendirilmiştir. Bu buluntu grubu içerisinde sap delikli bronz balta ve hançer tarihlendirilmeleri sorunsuz olan örneklerdir. Pulur örneğindeki hançerler, Güney Kafkaslarda GTÇ sürecinden itibaren görülen yaygın bir tiptir. Bunların en güzel örnekleri Ermenistan'ın Şirak Bölgesi'ndeki “Artık Mezarları”ndan gelmektedir⁴¹.

Pulur hançeri (Resim 4: Plr. Hnç.1), Güneri tarafından Transkafkasya'daki örnekleri ışığında M.Ö. 13 yüz yıl civarına tarihlenir. Pulur'da örneği görülen Kolkhis tipi olan baltalar bilhassa GTÇ'dan itibaren Transkafkasya'da yaygın bir biçimde ortaya çıkar. Kolkhis tipi baltaların Transkafkasya ve bağlantılı bölgelerde M.Ö. 16 yüz yılda başlayan serüvenleri tipolojik değişimleri ile birlikte M.Ö. 6. yüzyıl sonlarına değin devam eder⁴². Lordkipanidze, Kolkhis tipi baltaların Güney Kafkaslarda en popüler olduğu dönemin M.Ö. 15–13 yüz yıllar arasındaki olduğu dönemdir Bu tarihler, Pulur örneği için de kabul edilebilir tarihlerdir.

Pulur metallerinin diğer örnekleri tarihlendirilmeleri daha güçlü. Bunlardan biri “kovanlı bir mızrak ucudur”.(Resim 3: Plr. Mzr.1) Bu tip mızrak uçları Güney Kafkasya'nın doğusunda ve bağlantılı bölgelerde GTÇ sürecinden itibaren görül-

ğümüz gibi bu orak örneği erken seviyeden değil,daha çok geç dönem malzemesinin geldiği üst seviyedendir.

39 Chernykh 1992, Fig. 42. 11, 12.

40 Chernykh 1992, Fig. 70. 18 – 21.

41 Chernykh 1992, 285-286. Fig. 101.

42 Bu baltalarla ilgili yapılan önemli çalışmalar için bkz. P.U. Uvarov, Mogilniki svjevernago Kavkasa Materialy po Archeologii Kavkasa, Moskau 1900 ve F. Hancar Die Beile aus Koban in der Wiener Sammlung Kaukasischer Altertümer Wiener Prahistorische Zeitschrift 21 (1934) 32 ff. Ayrıca son dönemde yapılan bazı katalog çalışmalarında tipolojik tasnife göre bu tip baltalar M.Ö. II. Bin yılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkmakta ve varlıklarını M.Ö. 6 yüzyıla değin devam ettirmektedirler. ; Gambaschidze vd. 2001,161 ; Lordkipanidze 1991, 44.

meye başlar⁴³. Güneri Transkafkasya'daki paralellerinden yola çıkarak bu mızrak için M.Ö. II. Bin yıl sonlarına yakın bir tarih (M.Ö. 13-12 yy) önerir⁴⁴. Pulur mezarlarından ele geçen bronz bir çift bilezik (Resim 3: Plr. Blz.1-2) ve bir adet bronz ok ucu için de Transkafkasya'daki paralelleri ışığında öne çıkan tarih; M.Ö. II. bin yılın ikinci yarısıdır⁴⁵.

Güzelova yerleşimi metal eserler açısından üç erken kazının en fakiridir. Kayıtlara göre bu yerleşimden ele geçen metal obje sayısı sadece 5'dir⁴⁶. Bunlardan sadece iki tanesi Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunlardan biri hilal biçimli bronz bir obje⁴⁷, diğeri ise bronz bir mızrak ucudur⁴⁸. (Resim 3: Gzv. Hlk.1; Gzv. Mzr.1) Daha iyi durumda olan mızrak ucunun benzerlerine Güney Kafkasya'da OTÇ sürecine tarihlenen Martkopi gömütlerinde ve Sachkhere mezarlarında rastlamaktayız⁴⁹. Ayrıca bu objenin geldiği seviyesinden (7.00 m.) ele geçen yoğun keramik bulguların benzerleri Kura-Aras kültürel sürecinin geç evresinin malzemesini sunan Transkafkasya'daki Arich ve Tsartis Gora yerleşimlerinde ve Erzurum Bölgesi'nde Sos Höyük'ün OTÇ'sinde (Resim 7) ve Bedeni mezarlarından ele geçen malzeme arasında görülmektedir⁵⁰.

Erken dönem kazılarının sunduğu bu metal envanter dışında üretimciliğe dönük kanıtlar oldukça az sayıda ve şüphelidir. Her üç kazıdan da ele geçen ve tanımlanmalarında güçlük çekilen bir grup pişmiş toprak obje söz konusudur. (Resim 5,6) Koşay bunların birçoğunu, küçük kapçık, yağdanlık veya kandil olarak tanımlamıştır⁵¹. Fakat bunların en azından bir kısmının "metal üretimciliğinde" kullanılmış olma olasılıkları söz konusudur. Bu tür minyatür kaplara Keban Bölgesi'ndeki Korucutepe'nin ETÇ II ve III katlarında da rastlanmıştır. Korucutepe malzemesini çalışan Kelly-Buccellati, bunların işlevselliğine dair net bir şey söylemenin güç olduğunu, daha önce bunların pota işlevi görebileceklerinin önerildiğini ifade eder. Fakat Buccellati bu kaplar üzerinde yapılan analizlerde metala veya kul-

43 Chernykh 1992, Fig.101, 105.

44 Güneri 1995, 172-173.

45 Chernykh 1992,286-292; Güneri 1995, 174-177

46 Bu eserlerden sadece iki sibugün için Erzurum Müzesi depolarında korunmaktadır. Koşay ve Vary 1967, 26.

47 959 müze, G.256 kazı envanter numaralı eser. Koşay ve Vary 1967, Lev. LXXIV.

48 979 müze G.278 kazı envanter numaralı eser. Koşay ve Vary 1967, Lev. LXXIV.

49 Chernykh 1992, Fig. 19, 24, 34 ; Sagona 2004, Fig. 14.7 ; 18. 7.

50 Sagona 2004, Fig. 28.5, 6.; Işıklı 2005, 405.

51 Koşay ve Vary 1964, Lev. XVIII-LIX; Koşay ve Vary 1967, Lev. XII-LXXI.

lanımına dair izlerin saptanamadığını da belirtir⁵². Bunlar dışında tanımlanmasında güçlük çekilen diğer örneklerin de (Resim 5) benzer üretimle ilgili işlemlerde kullanılmış objeler olabileceği tarafımızdan düşünülmektedir. Fakat sonuçta bunların çok az sayıda oldukları ve şüpheli oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Sos Höyük ve Büyüktepe Kazılarının Kanıtları

1990'ların başından itibaren Erzurum ve Bayburt Bölgeleri başta olmak üzere, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki arkeolojik araştırmalarda ikinci bir canlanma dönemi yaşanır. 1990–1993 yıllarında Bayburt Büyüktepe, 1994–2003 yılları arasında Erzurum-Sos Höyük'te A.Sagona başkanlığında yapılan kazılar, bu sürecin en dikkat çekici araştırmalardır. Kapsamlı ön raporları yayınlanan bu kazıların henüz final yayınları yapılmamıştır. Fakat bu son dönem çalışmaları da bölgede antik dönem madenciliği ve metal işlemeciliği konusunda var olan karanlık tabloyu aydınlatmaya yetmez. Kısa süre devam eden Büyüktepe Höyüğü kazıları bu konuda son derece cılız kanıtlar sunar. Büyüktepe'den ele geçen ve yayınlardan bilinen iki bronz obje oku ucu ve kepçe kazıcısı tarafından Demir Çağ'a tarihlenen katlardan ele geçmiştir⁵³.

Sos Höyük kazıları bu açıdan daha kayda değer kanıtlar sunar. Yaklaşık 8 sezon devam eden Sos Höyük kazılarının sunduğu metal eser envanteri ne yazık ki beklendiği kadar zengin değildir. İlk yıl çalışmalarından ele geçen ve yüzey buluntusu olarak değerlendirilen ve Urartu Dönemi'ne tarihlenen yılanbaşı bitimli bronz bir bilezik⁵⁴, OTÇ'ye tarihlenen tabakalardan ele geçen ve Martkopi Süreçi ile ilişkilendirilen ve gayet iyi durumdaki bronz bir keski⁵⁵, ETÇ tabakalarından ele geçen ve Martkopi mezarlarından ele geçen malzemeye paralelliği kurulan bir çift bronz küpe⁵⁶ ve bir bronz iğne⁵⁷ şimdilik bu yeni dönem kazılarının metal envanterini oluşturmaktadır. (Resim 7) Bunlar dışında bu kazılardan maden ve metal üretimine dair elde edilen kanıtlar yok denecek kadar azdır. Sos Höyük'te ETÇ III'e tarihlenen kül dolu bir çukurdan atık olarak ele geçirilen pişmiş toprak pota parçası, şimdilik, tek önemli bulgudur⁵⁸.

52 Kelly-Bucellati Korucutepe minyatür kaplarının yakın benzerlerinin Pulur ve Güzelova'da görüldüğünü de belirtir. Kelly-Bucellati 1978, 72 ; Lev. 119.

53 Sagona 1994, 231.

54 Sagona vd. 1995, 198, Fig.15.5.

55 Sagona vd. 1995, 213-214; Fig.12.1

56 Sagona vd. 1996, 49, Fig. 12.9.

57 Sagona vd. 1996, 49, Fig. 12.7.

58 Sagona and Sagona 2000, 64, Fig. 48-49.

Erzurum Bölgesi Antik Dönem Madenciliği ve Metal İşlemciliğine Dair Genel Bir Değerlendirme

Arkeolojik açıdan olduğu gibi konumuz ile ilgili bölgeye yönelik bilgilerimiz de temelde Erzurum Bölgesi'nden gelmektedir. M.Ö. IV. Bin yıl ortalarından itibaren yerleşik hayata sahne olan bölgede madenciliğe ve metal üretimciliğine dair en erken kanıtlar, yukarıda da görüldüğü gibi erken dönem kazılarında gelmektedir. Bu kazıların metal eserleri bölgede bu sürecin en erken OTÇ süreciyle başladığını gösterir. Karaz kazısından ele geçen baltaların bu bağlamda işaret ettiği tarih M.Ö. III Bin yılsonlarıdır. Gerçi şüpheli bir iki örnek Kura-Aras sürecini işaret etse de durum böyledir⁵⁹. Karaz baltaları paralellerinden yola çıkarak Transkafkasya'nın Martkopi-Bedeni sürecine (M.Ö.2500–2000) tarihlendirilmektedir. Sınırlı sayıda da olsa, bu üç erken kazıdan ele geçen metal eserler, bu dönemle birlikte bölgeler arası metalciliğe dayalı bir ilişki ağının oluşmaya başladığını göstermektedir.

Gerçekte bu sürecin daha önce Kura-Aras döneminde başladığı tartışılan bir konudur. Nitekim uzun yıllardır bu kültürün yayılımıyla ilgili kuramlarda madenciliğin ve madene dayalı hammadde ihtiyacının önemli bir faktör olduğu öne sürülmüştür⁶⁰. Son yıllarda Malatya Aslantepe'de ortaya çıkarılan bir krali mezar bu konuda önemli bilgiler sunmuştur⁶¹. Zengin ölü hediyeleri sunan bu mezar bilhassa metal eserleri ile dikkati çeker. Eldeki bilgiler Elazığ-Malatya Bölgesi'nde metalciliğe ait güçlü izlerin en erken Kalkolitik Çağ'da başladığını açıkca ortaya koymaktadır. Özellikle Aslantepe VIA'nın saray odalarından ele geçirilen ve "saray hazinesi" olarak bilinen arsenikli bakırdan silah ve takılar bu açıdan dikkat çekicidir⁶². Metal objeler dışında ele geçen mineral, cüruf, pota ve kalıp parçaları hem Arslantepe VIA'da hem de bir önceki evre olan VII'de metalürjik faaliyetlere dair doğrudan kanıtlardır⁶³.

Konun uzmanları M.Ö. IV. binyıldan itibaren madene dayalı hammadde akışını kontrol ve denetim altında tutan, "yöresel seçkinlerin" idaresindeki örgütlü toplumun, Arslantepe merkezli bölgede varlık gösterdiği ve kültürler arası ilişkilerde metal faktörünün tahmin edilenden daha önemli bir role sahip olduğunu

59 Sagona 2004, 475-538.

60 Bu konuda genel değerlendirme için bkz. Işıklı 2005, 507 vd.

61 Frangipane 1998, 291 – 309.

62 Hauptmann vd. 2002, 43 – 70.

63. Üretime dair toplu buluntular konusunda daha detaylı bilgi ve resimler için bkz. di Nocera ve Palmieri 2003, 38 – 39 ; Palmieri vd. 1996, 342 vd.

düşünmektedirler⁶⁴. Söz konusu krali mezar, zengin metal eser envanteri ile dikkati çeker; toplam 75 adet metal obje içersinde bakır, gümüş, bakır-gümüş alaşımı ve altından silahlar ve takılar bulunmaktadır⁶⁵. Aslantepe kökenli metal eserlerin metalurjik analizleri çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Krali mezardan ele geçen metal objelerin analiz sonuçları, bu madenlerin Kuzeydoğu Anadolu-Karadeniz'e doğru olan kesim veya Transkafkasya kökenli olabileceğini işaret etmektedir⁶⁶. Kazıcılarının stilistik açıdan da ortaya koyduğu bu kuzey-güney eksenli ilişki ağını, kimyasal analiz sonuçları da desteklemektedir. Bu durum sadece krali mezar bulguları ile değil, VIA saray kompleksinden ele geçen silah grupları için de geçerlidir⁶⁷. Nitekim daha önce bunu Palmieri ifade etmiş ve arsenik oranlarından yola çıkarak metal eserler ışığında, Doğu Anadolu ve Transkafkasya arasında güçlü bir bağ olduğunu önermiştir⁶⁸. Üretim-hammadde boyutlu Transkafkasya/Kuzeydoğu Anadolu-Elazığ-Malatya ve hatta Kuzey Mezopotamya eksenli bir ilişki ağının ortaya çıkması, görüldüğü gibi, Kura-Aras Kültürel sürecinin bir özelliğidir.

Acaba bu kültürün temsilcisi yarı göçebe-çoban topluluklar, yoğun talebin geldiği Elazığ-Malatya Bölgesi gibi Uruk Dünya Sistemine entegre olmuş bölgelere, maden gibi belli başlı hammaddelerin taşımacılığını mı yapıyorlardı? Nitekim Arslantepe kazıları M.Ö. 3750 tarihinden itibaren (Arslantepe VII) bu gruplarla ilişkinin başladığına dair kanıtlar sunmuştur⁶⁹. Ekonomik açıdan canlılığın arttığı Geç Uruk Dönem'inde, bu bölgeyle dağlık yüksek kesimin ilişki ağının güçlendiğine ve arttığına dair daha fazla kanıtlar ele geçmeye başlar. Benzeri bir tablo Kuzeybatı İran'da ileri bir Uruk karakolu olan Godin Tepe için de geçerlidir⁷⁰. Bu ilişki ağının ve bu ağda Kura-Aras Kültürü'nün, taşıyıcısı grupların olası rolleri son dönemde araştırmacılar arasında tartışma konusu olmaya devam etmiştir⁷¹. Bir öneride göçer halk gruplarının bölgesel ve bölgeler arası ölçekteki ticarete "hammadde taşıyıcısı" olarak yer aldığı öne sürülmektedir. Bu öneriye model olarak, Mezopotamya'da göçerlerin ticaretteki etkin rolleri gösterilmektedir. Mari ve

64 di Nocera ve Palmieri 2003, 37 – 39.

65 Frangipane vd. 2001, 120 vd.

66 Frangipane ile kişisel görüşme ve ayrıca bakınız Frangipane 2001, 2 vd. ; Frangipane vd. 2001, 105 – 139

67 Hauptmann vd. 2002, 44 – 69.

68 Yakar 1984, 69

69 Frangipane 2000, Frangipane 2001.

70 Meyer 2001, 310 vd.

71 Rothmann 2003, 95–110.

Nippur arşivlerinden ele geçen bazı belgelere göre, göçerler maden, tekstil, et gibi belli başlı hammaddelerin ticaretinde etkin role sahiplerdi⁷².

Yukarıda da bahsedildiği gibi; ETÇ’yi takip eden süreçte (OTÇ) daha çok işlenmiş metal obje dolaşımına bağlı bir ilişki ağının açık kanıtları kazılardan ve farklı yollardan bölge müzelerine gelen metal eşya envanteridir⁷³. Bu süreç, aynı zamanda, bölgeye komşu Transkafkasya gibi bölgelerin metalcilik alanında gelişerek birer “metalcilik eyaleti” haline geldikleri süreçtir. Şüphesiz, komşu Kuzeydoğu Anadolu, bu gelişmelerden izole bir gelişim izlememiştir. Daha sonraki GTÇ ve EDC sürecinde durum çok farklı değildir ve işlenmiş metal objeye dayalı bu ilişki ağının iyice geliştiği bir dönemdir. Bölge müzelerindeki bu sürece ait çok sayıda metal eser bunların açık kanıtlarıdır. Ancak, bunların müzelere geliş yolları ve arkeolojik malzeme olarak “güvenilir” olmamaları sorun yarartmaktadır. Ancak, Pulur mezarlarından ele geçen metal eserler bu açıdan farklılık gösterir.

Bu dönemi izleyen Urartu egemenlik sürecinde bu yapılanma, bazı değişimlerle devam eder. Bu değişimin sebebi, bölgenin ilk merkezi devleti Urartu ve onun yayılım politikalarıdır. Bu dönemde artan metal ihtiyacı bilhassa demir ve gelişen metal teknolojisi ile onun devletleşme biçimi arasında yakın ilişki olduğu tartışılmaktadır.⁷⁴ Çünkü bu devletin kuzeydoğu yayılım alanındaki Ermenistan yaylasının GTÇ sürecinden itibaren bu teknolojilere ve aktivitelere sahip olduğu son dönemdeki araştırmalarla kanıtlanmıştır. Bilindiği gibi devletleşme sürecine giren Urartu, Kral Menua ile birlikte kuzey ve kuzeydoğusundaki topraklara yayılımı bir devlet politikası haline getirir⁷⁵. Hammadde teminine dayalı bu yayılımlarda elde edilen ganimetler arasında insan ve hayvan dışında önemli bir grubu madenler oluşturur.

İşlenmemiş madenler daha çok Erzurum ve çevresine lokalize edilen Diauehi yerel krallığının vergi listesinde yer alır⁷⁶. Bu işlenmemiş madenden oluşan ganimetin yıllık vergi şeklinde yer alması, Diauehi Krallığından Urartu Ülkesi’ne düzenli bir ham madde akışını da düşündürmektedir. Nitekim Urartu’nun kuzey yayılım stratejisinde temel, her ne kadar canlı hayvan ve insan ise de madencilik, önemli bir yer teşkil eder. Urartu Devletinin bir politika olarak büyük iş gücü,

72 Klengel 1977, 163–169.

73 Erzurum ve Kars müzelerinin depolarında bu sürece ait daha çok kaçak kazılarla gelmiş çok sayıda eserin varlığı bilinmektedir.

74 Mc Conchie 2004

75 Ozan 2006, 31-42

76 Işıklı 2000, 49-52.

emek ve zamana mal olan maden işlemeciliğini bu bölgelerde kendi kontrolünde devam ettirdiği son dönemde tartışılan bir konudur⁷⁷.

Son dönemde Ermenistan'ın Aragats Bölgesi'nde yoğunlaşan çalışmalar GTÇ sürecinden itibaren bölgenin ileri düzeyde bir maden ve metal işlemeciliğine ev sahipliği yaptığını göstermiştir. A. Smith'in "*erken sosyo-politik kompleksler*" olarak tanımladığı yapılanmada metalürjik aktiviteler önemli bir yer teşkil eder⁷⁸. Fakat bu durum şimdilik Kuzeydoğu Anadolu geneli için geçerli değildir. En erken ETÇ süreciyle belki de onun öncesinde de başladığı önerilen ve Urartu Devleti'nin yıkılışına değin devam ettiği anlaşılan maden ve işlenmiş metal obje temelli bölgeler arası kültürel ve ticari ilişki ağının nasıl işlediği ve dinamikleri asıl üzerinde durulması gereken ayrıntılardır. Ne yazık ki bu gün eldeki sınırlı veri, Kuzeydoğu Anadolu genelinde gelişkin bir madencilik ve metal işleme teknolojisinin olduğuna dair kanıtlar sunamamaktadır. Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları başta olmak üzere son dönemdeki sistematik kazılarda bu yönde tatmin edici sonuçlar ortaya koyamamıştır. Yukarı da detaylı ele aldığımız üç erken kazıdan ele geçen metal eserlerin, yerel üretim mi? Yoksa dışarıdan ithal ürünler mi? sorularına dahi yanıt verilememektedir. Ne yazık ki bu metal eserlere yönelik detaylı analiz çalışması da henüz yapılmamıştır⁷⁹.

Sonuç

Sınırlı sayıda arkeolojik buluntu ve yazılı belge, büyük madencilik eyaletlerine komşu olan Kuzeydoğu Anadolu'da Antik Dönem Madencilik'e nin ve bununla bağlantılı metalürjik aktivitelerin gelişimine dair çok net olmayan bilgiler verir. Bölge genelinde, arkeolojik kanıtların geldiği Erzurum Bölgesi bu konuda, çatının oluşturulabilmesi için çok önemlidir. Fakat bölgede gerçekleştirilmiş erken ve geç

77 Ozan 2006, 31-42.

78 Badalyan, Smith and Avetisyan 2003, 144-166.

79 Bu konuda oldukça erken bir çalışma rahmetli U. Esine'e aittir. Onun yaptığı analiz çalışmaları (Kuantatif Spektral Analiz) ve bununla bağlantılı Anadolu madencilikine dönük genel bir değerlendirme çalışmasında Karaz, Pulur ve Güzelova'dan birkaç metal eserin de analizi yapılmıştır. Buna göre bu eserler Esin'in terminolojisine göre "İlk Üretimcilik Safhası" (İÜS) II (Kalkolitik) ve İÜS IVB (GTÇ) arasındaki geniş zaman dilimine tarihlendirilmişlerdir. Her üç merkezdeki metal eserlerin analizleri bunlarda "doğal bakır ve başka bir maden filizinin- arsen veya kalay gibi- karışımının kullanıldığını göstermiştir. Güzelova'daki İÜS VB (GTÇ) ye tarihlenen örneklerde ise tunç ve başka bir maden filizinin-arsenik veya kalay karışımı gözlenir ve buradaki karışım yüzdesi (%39.80) oldukça yüksektir. Esin 1969, 17vd.

dönem kazıları, bu konuda oldukça sınırlı kanıtlar sunmuştur. Yukarıda detaylı olarak ele alınan üç erken kazının metal obje envanteri bölgenin E.T.Ç. dan itibaren Yakınoğu'nun en önemli madencilik eyaletlerinden biri olan Transkafkasya ile yakın bir ilişki ağını oluşturduğunu ortaya koymuştur. Her iki bölgede bir birlerinden izole bir süreç yaşamamıştır. Metal kanıtlar dışında, keramik ve diğer verilerde bunu destekler yöndedir. Üzerinde düşünülmesi gereken; bu ilişki ağının ayrıntılarıdır. Bu ilişki ağı tamamlanmış metal objeye dayalı mal akışından mı ibaretti? Yoksa, Transkafkasya yaygın madencilik ve metal işlemeciliği faaliyetleri Kuzeydoğu Anadolu'yu da kapsıyor muydu? Bu gün bu sorulara çok kolay ve açık yanıt verebilmek güçtür. Bu güçlük, Erzurum Bölgesi merkezli kazıların sunduğu sınırlı kanıtlardan kaynaklanmaktadır. Aslında, bölgenin sahip olduğu maden potansiyeli onun üretim faaliyetlerine katılması gerektiğini veya en azından bölgeler arası ilişki ağında bitmiş metal objelerin yanında maden cevherlerinin de önemli bir grup oluşturması gerektiğini düşündürmektedir. Kura-Aras Kültürü ve Urartu süreci için kurgulanan senaryoda sınırlı sayıdaki filolojik ve arkeolojik kanıt, bunun böyle olması gerektiğini işaret etmektedir. İlerde yapılacak bölge bazındaki sistemli araştırmalar, şüphesiz bölge madencilici ve metal işlemeciliği için var olan karanlık tablonun değişmesini sağlayacaktır.

KISALTMA VE KAYNAKÇA LİSTESİ

- Acar, A.,1973. "Erzurum Ovası'nda Jeomorfolojik Gözlemler". *50. Yıl Armağanı; Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s.23 – 26.
- Atalay, İ., 1978. *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:543, Ankara.
- Badalyan, R.S., Smith, A.t., Avetisyan, P.S., 2003. "The Emergence of Sociopolitical Complexity in Southern Caucasia: An Interim Report on the Research of Project ArAGATS". *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (Ed. A.T. Smith and K.S. Rubinson) Los Angeles, pp.144-166.
- Belli, O.,1991. "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period; Silver, Cooper and Iron" *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* (ed. R. Merhav) Jerusalem, s.14-41.
- Chernykh, E.N., 1992. *Ancient Metallurgy in the USSR*. Cambridge.
- Çiğdem, S., Can, B., "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler" *A.Ü. DTCF Arkeoloji Bölümü Dergisi Anadolu/Anatolia* 29, 2005, 13-27.
- Di Nocera, G.M., Palmieri, A.M., 2003. "Doğu Anadolu Madenciliği". *Arkeo-Atlas* 2, 36- 39
- EDÇ Erken Demir Çağ
- Erinç, S., 1953. *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 372, İstanbul
- Esin, U., 1969. *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- ETÇ Erken Tunç Çağı
- Frangipane, M., 1998. "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb"". *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.291 – 309.
- Frangipane, M., 2001. "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millenium". *Tüba-Ar* 4, s.1-24.
- Frangipane, M., Di Nocera, G.M., Hauptmann, A., Morbidelli, P., Palmieri, A., Sadori, L., Schultz, M.,-Schmidt, T., 2001. "New Symbols of a New Power in a "Royal" Tomb from 3000 B.C. Arslantepe, Malatya (Turkey)". *Paleorient* 27/2, s.105–139.
- Gambaschidze, I., Hauptmann, A., Slotta, R., Yalçın, Ü., 2001. *Georgien : Schätze aus dem Land des Golden Vlies : Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museum Bouchum in Verbindung mit dem Zentrum für Archologische Forschungen der Geotgischen Akademie der Wissen-schaften Tbilissi vom 28 October 2001 bis 19. Bochum*.
- Güneri, S., 1995, *Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Güneri, S., 2007. "Erzurum, Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşimleri ile İlgili Arkeolojik Keşifler". *Doğrudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, (Ed. B. Can-M. Işıklı.), İstanbul, s.267–324.
- GTÇ Geç Tunç Çağ
Gzv. Hlk. Güzelova Halka
Gzv. Mzr. Güzelova Mızrak
- Hauptmann, A., Schmitt-Strecker, S., Begemann, F., Palmieri, A., 2002. "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe. Eastern Anatolia", *Paleorient* 28/2, s.43–70
- Iron Technology and Iron-Making Communities of the First Millennium BC, ANES Supplement 13, Peeters.
- Işıklı, M., 2000. "M.Ö. I. Binyılda Erzurum Bölgesi; Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Erzurum Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, Erzurum, s.49–74.
- Işıklı, M., 2005. *Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Tekrar Değerlendirilmesi*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Işıklı, M., 2006. "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler". *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* Sayı VII, İzmir, s.13–30.
- Işıklı, M., 2007. "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi", *Doğrudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*. Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, (Ed. Can B. et al.), İstanbul, pp.325–350.
- Işıklı, M., Can, B., 2007 "Erzurum Region in the Early Iron Age : New Observations" *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Symposium held at Eskişehir-Turkey 16-19 August 2004, Ancient Near Eastern Studies (Supplement)* 20 (Ed. A.Çilingiroğlu-A.Sagona), Peeters 2007, 153-166.
- Işıklı, M. 2008, "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia", *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean* (Eds. Ü.Yalçın, H.Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu), Ankara, 2008, 99-118.
- Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M., Can, B., 2004. "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzeysel Araştırması". *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.345–356.
- Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M., Can, B., 2004. "2002 Pasinler Ovası Yüzeysel Araştırması". *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s.301–310.
- Kelly-Buccellati, M., 1978. "The Early Bronze Age Pottery. Descriptive and Comparative Analysis" *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968 – 1970* (Ed. M. N. van Loon), Amsterdam, 1978, 67 – 88.

- Klengel, H. 1977. "Nomaden und Handel" *Trade in the Ancient Near East: Papers to the XXIII. Rencontre Assyriologique Internationale University of Bringham* (Ed. J.D. Hawkins) London, p.163–169.
- Koşay, H.Z., 1943. "Karaz Sondajı". *III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara, s. 165-169.
- Koşay, H.Z., Turfan, K., 1959. "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23/91, s.349-413.
- Koşay, H.Z., Vary, H., 1964. *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 24 Ankara.
- Koşay, H.Z., Vary, H., 1967. *Güzelova (Turfanç) Erzurum Kazısı 1961*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Seri No: 20, Ankara.
- Köroğlu, K., 2001. "Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı ve Qualha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası". *Belleten* CLXIV, Sayı 241, 2001, s.717–749.
- Krz. Blt Karaz Balta
- Krz. İğn. Karaz İğne
- Krz. Mzr. Karaz Mızrak
- Krz. Ork. Karaz Orak
- Krz. Ou. Karaz Okucu
- McConchie, M., 2004. *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier. V: Iron Technology and Iron-making Communities of the First Millennium BC, Ancient Near Eastern Studies Supplement 13*, Peeters, 2004.
- Meyer, J.W., 2001. "Transkaukasus und Nordwest-Iran Während der Frühen Bronzezeit: Der Versus eines Historischen Überblicks". *Beiträge zur Vorderasiatischen Archäologie Winfried Orthmann Gewidmet* (Ed. J.W. Meyer, M. Novak, A. Prub), Frankfurt, pp.310 – 321.
- Miron, A., Orthmann, W., 1995. *Unterwegs zum Goldenen Vlies: Archäologische Funde aus Georgien*. Saarbrücken.
- OTÇ Orta Tunç Çağ
- Ozan, A., 2006. "Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar". *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, Sayı VII, İzmir, s.31–42.
- Özdoğan, M., 2004. "The Neolithic and the Highlands of Eastern Anatolia". *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney* (Ed. A. Sagona), *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12*, pp.23-34.
- Palmieri, A., Sertok, K., Hauptmann, A., Hess, K., 1996. "Doğu Anadolu'da Madencilik Doğu ve Gelişimi". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yılı-ğı*, Ankara, s.341 – 366.
- Pamuk, B., 2006. "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukaatasına Dair Bazı Bilgiler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 30, Erzurum, s.167–184.
- Plr. Blt. Pulur Balta
- Plr. Blz. Pulur Bilezik
- Plr. Hnç. Pulur Hançer

- Plr. İğn. Pulur İğne
Plr. Mızr. Pulur Mızrak
Plr. Ork. Pulur Orak
- Rothman, M.S., 2003. "Ripples in the Stream: Transcaucasia- Anatolian Interaction in the Murat/ Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium B.C.". *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (Ed. A.T. Smith and K.S. Rubinson), Los Angeles, pp.95 – 110.
- Sagona, A., 1994. "Büyüktepe Höyük 1992". *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.229–234.
- Sagona, A., 1999. "The Bronze Age- Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük" in Çilingiroğlu A. and Matthews, R. (ed.). *Anatolian Studies* 49. Anatolian Iron Ages 4 , pp.153-164.
- Sagona, A., 2000. "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia". *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe - IIIe Millenaires* (Ed. par. C. Marro et al.), Paris, pp.329-373.
- Sagona, A., 2004. "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus". *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney* (Ed. A. Sagona), *Ancient Near Eastern Studies. Supplement Volume* 12, pp.475-538.
- Sagona, A., C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000 Fifth Preliminary Report". *Ancient Near Eastern Studies*, Volume 37, pp.56-127.
- Sagona, A., Erkmén, M., Sagona, C., Thomas, I., 1996. "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* 46, s.27-48.
- Sagona, A., Sagona, C., Özkörücüklü, H., 1995. "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report". *Anatolian Studies* 45, s.193-218.
- Sagona, A., Sagona, C., 2004. "Archaeology at the North-east Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province". *Ancient Near Eastern Studies* (Supplement) 14, Louvain-Paris.
- Sagona, C., 1999. "An Archaeological Survey of the Erzurum Province, 1999 : The Region of Pasinler". *Ancient Near Eastern Studies*, 36, pp.108-131.
- Yakar, J., "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part I". *Anatolian Studies* 34, s.59-86.
- Yalçın, Ü., 2003. "Anadolu Madenciligi". *Arkeo-Atlas* 2, s.72 – 79.

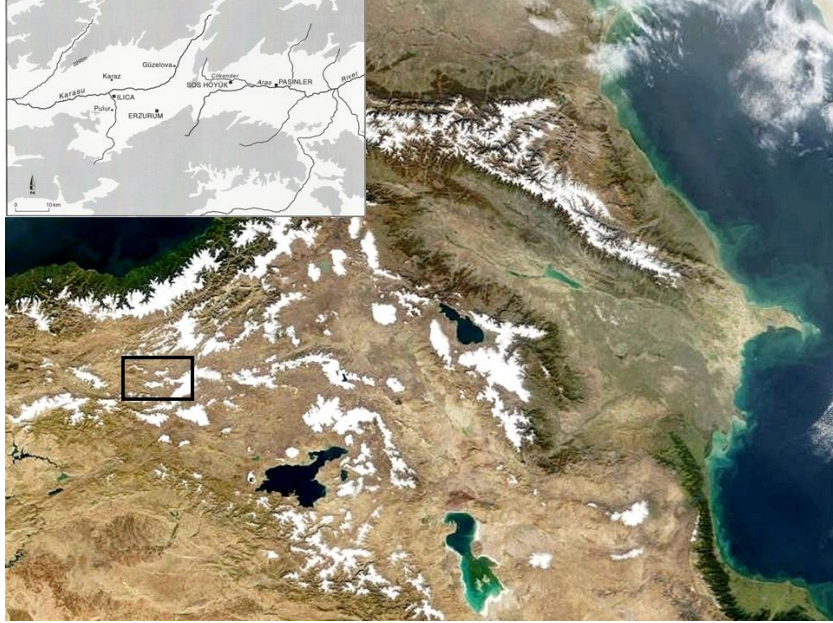
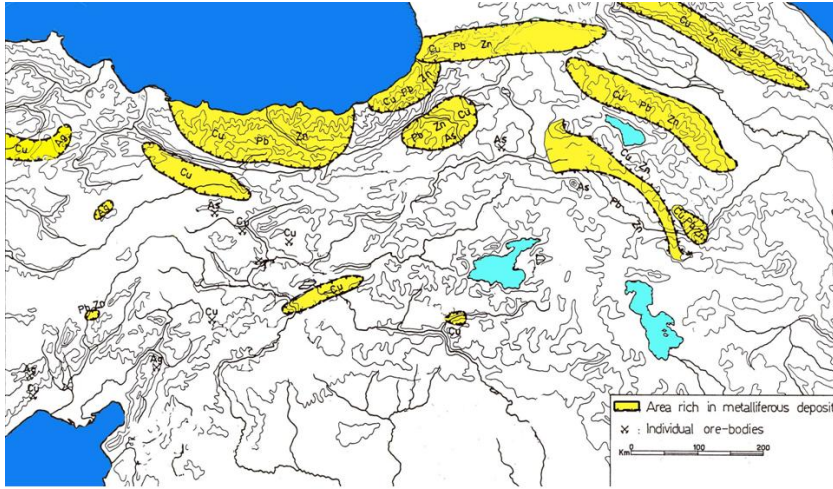

Foto. 1: Kuzeydoğu Anadolu ve Erzurum Bölgesi'nin Coğrafi konumu

Kuzeydoğu Anadolu'nun Zengin Maden Potansiyeli

Foto. 2: Kuzeydoğu Anadolu ve Civar Bölgelerdeki Maden Yatakları

Foto. 3: Karaz, Pulur ve Güzelova Kazılarında Ele Geçen Metal Eserler-1

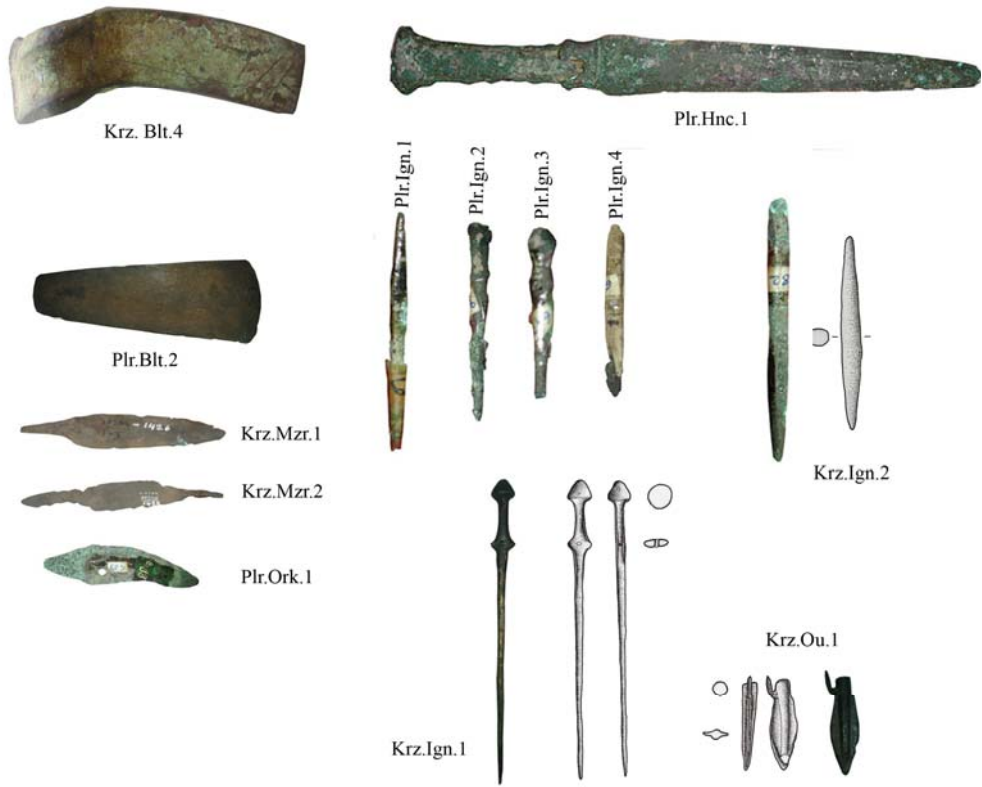

Foto. 4: Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında Ele Geçen Metal Eserler-2

Foto. 5: Karaz, Pulur ve Güzelova'dan Ele Geçen Maden ve Metal Üretiminde Kullanımı Olası Objeler.

Foto. 6: Karaz, Pulur ve Güzelova Ele Geçen ve Pota Oldukları Düşünülen Objeler

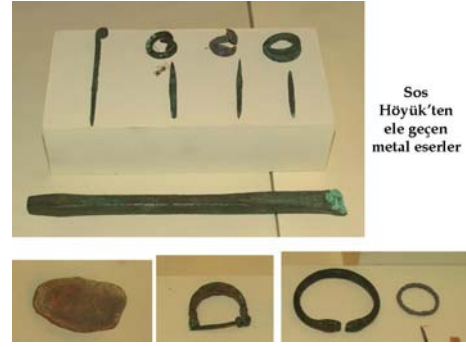

Foto. 7: Sos Höyükten Ele Geçen Metal Eserler